

Tekenen in de tijd 249

28 april-4 mei 2024

Op Koningsdag was er weer volop kunst te zien in het Huis van Dominicus. De zondag erna bezocht paus Franciscus de biënnale in Venetië en gaf hij zijn visie op kunst in relatie tot wat hij beschouwt als de missie van de kerk. Erik Borgman staat stil bij zijn opvallende reflecties.

Op Koningsdag huisvestte het Huis van Dominicus ook dit jaar weer een tentoonstelling van kunstenaars uit de Utrechtse wijk Oog in Al, waar we zijn gevestigd. De dag erna bezocht paus Franciscus als eerste paus officieel de biënnale van Venetië en het paviljoen van het Vaticaan, dat is gevestigd in de Giudecca vrouwengevangenis. De expositie daar is getiteld 'With My Eyes'. Deze titel verwijst naar de uitspraak van Job (42,5): 'Alleen van horen zeggen kende ik U, maar nu heb ik U gezien met eigen ogen.' De tentoonstelling stelt vragen bij de blik waarmee wij mensen zien die anders zijn dan wijzelf; de titel van de zestigste biënnale als geheel luidt: *Foreigners Everywhere*, 'Overal vreemdelingen'. Het paviljoen van de Heilige Stoel maakt niet alleen gebruik van de vrouwengevangenis, de gedetineerden zijn ook betrokken bij de tentoongestelde kunst en tijdens zijn bezoek had de paus een ontmoeting met hen.

Tijdens zijn bezoek aan het paviljoen vestigde paus Franciscus de aandacht op de kunst als ruimte voor vreedzame ontmoeting met het vreemde. Hij vergeleek de kunst met de vrijsteden die Mozes volgens het Bijbelboek Deuteronomium (4,41-43) aanwees. Daarheen kon iemand die vervolgd werd voor een misdaad onder bepaalde omstandigheden de wijk nemen en dan moest zijn leven worden gespaard. Vormen van kunst, zo stelt de paus, zouden moeten functioneren als een netwerk van vrijsteden

die samenwerken om de wereld te bevrijden van zinloze en lege antinomieën die de overhand proberen te krijgen in racisme, vreemdelingenhaat, ongelijkheid, ecologische onevenwichtigheid en 'aporofobie', dat vreselijke neologisme dat 'angst voor de armen' betekent. Achter deze antinomieën schuilt altijd de afwijzing van de ander.

Het gevolg is volgens de paus dat wij 'als eenzame eilanden functioneren in plaats van als samenwerkende archipels'. Met een verwijzing naar zowel de titel van de biënnale van 2024 als naar zijn meest recente encycliek, pleitte hij ervoor 'Overal vreemdingen' te lezen als 'Overal zusters en broeders' (*Fratelli tutti*).

De paus presenteerde zijn bezoek aan de vrouwengevangenis in Venetië nadrukkelijk als een tegenbezoek. Een klein jaar terug, op 23 juni 2023, ontving hij een grote groep kunstenaars in de Sixtijnse Kapel. 'Nu kom ik "bij jullie thuis",' zei hij. 'om jullie persoonlijk te ontmoeten, me nog nauwer met jullie verbonden te voelen en jullie langs deze weg te bedanken voor wat jullie zijn en doen.' In navolging van de Duits-Italiaanse theoloog Romano Guardini (1885-1968) vergeleek hij de kunstenaar met een kind in zijn spontaniteit en met een ziener in zijn scherpte. Volgens Guardini 'opent het kunstwerk een ruimte waarin de mens kan binnentreden, waarin hij kan ademen, bewegen en omgaan met dingen en mensen die open zijn gekomen.' De grenzen van de ervaring worden doorlaatbaarder en het begrip van de wereld wordt breder. De kunstenaar brengt iets in de wereld dat nog niet eerder bestond. Daarmee

weerlegt zij of hij dat de mens een *Sein zum Tode* is, zoals Martin Heidegger (1889-1976) heeft geformuleerd. De mens moet volgens de paus weliswaar zijn sterfelijkheid accepteren, maar eerder dan een *Sein zum Tode* is hij of zij een *Sein zum Leben*. Paus Franciscus verwees daarbij naar de Joods-Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt (1906-1975), volgens wie het tot het wezen van de mens behoort om iets nieuws in de wereld te brengen. Als mensen van hoop belichamen de kunstenaars bij uitnemendheid de deelname aan Gods scheppende en vernieuwende kracht.

Bovendien toont de kunst volgens de paus de schoonheid als harmonie. Harmonie staat voor paus Franciscus tegenover strijd, maar eveneens tegenover uniformiteit. Harmonie ontstaat, zo zegt hij, 'wanneer er verschillende delen zijn die een eenheid vormen, verschillend in elk deel en verschillend in de som van de delen.' De verschillen leiden echter niet tot conflicten, maar worden geïntegreerd in een diverse samenhang. De paus associeert dit 'wonder' – zijn woord – met de werking van de Heilige Geest:

Ik ben altijd onder de indruk als ik denk aan de Heilige Geest als Degene die de grootste wanorde laat ontstaan – denk bijvoorbeeld aan de ochtend van Pinksteren – en Die dan daaruit harmonie scheidt die geen evenwicht betekent. Nee, om harmonie te scheppen is allereerst onevenwichtigheid nodig.

Dit is in de visie van de paus bij uitstek actueel in een tijd van ideologische tegenstellingen en onderlinge afgrenzing. Franciscus vraagt de kunstenaars met hem te zoeken naar de schoonheid die verschillen harmoniseert.

Er is veel werk van vrouwen te zien in het paviljoen van de Heilige Stoel in Venetië. Sommigen kunstenaars zijn niet onomstreden en hebben zich expliciet gekeerd tegen opvattingen over bijvoorbeeld gender die door het kerkelijk leergezag naar voren worden gebracht. Het Vaticaan wil blijkbaar tonen dat het ernst is met de kunst als smeltkroes van verschillen zonder van tevoren opgelegde eenheid. Dat wordt nog versterkt door het opmerkelijke feit dat er ook werk van de Amerikaanse Corita Kent is tentoongesteld in de Giudecca vrouwengevangenis. Corita Kent (1918-1986) was een Amerikaanse religieuze die aanvankelijk onder de kloosternaam zuster Mary Corita behoorde tot de congregatie van de Dochters van het Onbevleete Hart van Maria (IHM). Aanvankelijk gaf zij les, maar als teken- en handarbeidster ontwikkelde zij zich tot kunstenaar. Met name haar zeefdrukken raakten bekend. In de loop van haar carrière zou haar werk zich blijven ontwikkelen. Zij begon met figuratieve religieuze afbeeldingen, integreerde vervolgens reclamebeelden en slogans, populaire songteksten, Bijbelteksten en fragmenten uit de literatuur op de wijze van de Pop Art. In de jaren 1960 werd haar werk steeds politieker en zette zij kijkers aan na te denken over armoede, racisme en sociale onrechtvaardigheid. Na 1970 werd haar stijl soberder en ingetogener, mede onder invloed van het gevecht dat zij moest leveren met kanker. Zij bleef echter tot haar dood sociaal geëngageerd.

In het kielzog van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) hervormde de congregatie van de Dochters van het Onbevleete Hart van Maria zich ingrijpend. De zusters namen hierbij zelf het voortouw. Dit leidde tot een onoplosbaar conflict met het aartsdiocesis van Los Angeles, waar de congregatie onder viel. De congregatie viel daarop uiteen in twee groepen: een groep zusters die hun canonieke status wilde behouden en onder de jurisdictie van het aartsbisdom van Los Angeles wilde blijven, en een groep die ervoor koos onafhankelijk te leven en een nieuwe oecumenische

gemeenschap te vormen onder de naam *Immaculate Heart Community*. Deze gemeenschap bestaat nog altijd. Corita Kent behoorde tot deze laatste groep. In 1968 trad zij uit en vestigde zich zelfstandig in Boston. Bij haar dood liet zij haar werk na aan de *Immaculate Heart Community*. In 1997 richtte deze gemeenschap het *Corita Art Center* op, om haar werk te bewaren, en haar inzet voor onderwijs en haar toewijding aan de strijd voor gerechtigheid voort te zetten. Dat het werk van Corita Kent nu wordt opgenomen in een paviljoen onder auspiciën van de Heilige Stoel lijkt duidelijk te maken hoe paus Franciscus aankijkt tegen de conflicten in de kerk na het Concilie. Hij beschouwt blijkbaar niet alleen degenen die formeel de kerkelijke overheid gehoorzaamden als deel van de katholieke erfenis, maar ook degenen die in geweten andere keuzes, vaak experimentele keuzes maakten en naar hun gevoel niet zomaar op hun schreden konden terugkeren. Zo kan wat daarbij geleerd werd, weer productief worden voor de toekomst van de kerk. Niet iedereen staat daarover te juichen, maar dat laat zien dat hij daadwerkelijk gelooft in een harmonie die bestaat uit verschillende delen die een eenheid vormen zonder dat dit resulteert in uniformiteit.

Erik Borgman, lekenDominicaan
voorzitter van de programmaraad van het Huis van Dominicus in Utrecht

Voor de toespraak door paus Franciscus op 23 juni 2023 in de Sixtijnse Kapel bij gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de collectie moderne kunst in het Vaticaan Museum, zie <https://www.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2023/june/documents/20230623-artisti.html>.

Voor de toespraak tijdens de ontmoeting met de kunstenaars in Venetië op 28 april 2024, zie: <https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2024/april/documents/20240428-venezia-artisti.html>.

De website van de *Immaculate Heart Community* is hier te vinden: www.immaculateheartcommunity.org/.

De website van het *Corita Art Center* met informatie over Corita Kent en haar werk is hier te vinden: www.corita.org/.